

Marcin Sumowski

Duchowni w testamentach mieszczzańskich — mieszczenie
w testamentach duchownych.
Zapisy ostatniej woli jako źródła do badania powiązań
(Prusy, XV–początek XVI wieku)*

Słowa kluczowe: duchowieństwo, mieszczaństwo, testamenty, powiązania społeczne, średniowiecze, Prusy

Key words: clergy, burghers, testaments, social relationships, Middle Ages, Prussia

Testament, będąc indywidualnym aktem testatora, silnie osadzony jest też w jego otoczeniu społecznym. Proces spisania ostatniej woli angażował w średniowieczu wiele osób związanych z testującym nie tylko na płaszczyźnie formalnej, ale również osobistej¹. Tymczasem wśród zagadnień rozważanych na podstawie testamentów, nieczęsto analizowane są powiązania społeczne oraz szersze relacje międzyludzkie, stosunki pomiędzy jednostkami, czy między jednostką a grupą². Dominują perspektywy religijna, prawna oraz kultury materialnej, kluczowe skądinąd dla określania celów i sposobów wyrażania ostatniej woli³. Najbliżej proponowanej tu optyki są studia na temat rodziny. Akty te często odnoszą się również do osób spoza niej, z którymi testator miał na tyle trwałą relację, że zdecydował się na umieszczenie ich w testamentie. Spostrzeżenie takie daje asumpt do rozważania testamentu jako źródła do badania powiązań społecznych. Jest to ważne zwłaszcza w zakresie studiów nad klerem; w ich przypadku związki rodzinne ulegały bowiem poszerzeniu także o inne, nowe relacje, powstałe wskutek przynależności do stanu duchownego. Dlatego też istotne wydaje mi się potraktowanie testamentu jako

* Artykuł powstał na podstawie rozprawy doktorskiej, pt. „*Clerus et cives*. Niższe duchowieństwo w miejskiej przestrzeni społecznej późnośredniowiecznych Prus”, napisanej pod kierunkiem prof. Andrzeja Radzimińskiego. Autor uzyskał środki finansowe w ramach stypendium doktorskiego z Narodowego Centrum Nauki (nr rej. 2016/20/T/HS3/00471). Dysertacja ta jest obecnie przygotowywana do druku. Artykuł uzupełniono o wyniki badań prowadzonych w ramach projektu „Średniowieczne rachunki kościołów toruńskich — opracowanie, edycja, digitalizacja” (NCN OPUS, nr 2016/23/B/HS3/00751), realizowanego pod kierunkiem prof. Piotra Olińskiego. Autor jest jednym z jego wykonawców.

¹ Wray S.K., Cossar R. 2012, s. 64; zob. też trafne spostrzeżenie Katarzyny Zielińskiej, odnoszące się również do średniowiecza: „Testamenty ukazują ostatnią wolę piszącego w szerokim kontekście społecznym: wśród rodziny, sąsiadów, przyjaciół, dłużników i wierzycieli. Legaty przeznaczone dla różnych osób, pobożne fundacje, wybór świadków i egzekutorów dają świadectwo funkcjonowania rozlicznych więzi łączących występujące w testamentach postaci i instytucje”, Zielińska K. 1986, s. 45.

² Zwróciła na to uwagę choćby Ewa Wólkiewicz, uznając testament za dobre źródło do badania „kręgu towarzyskiego przeciętnego mieszczanina”, Wólkiewicz E. 2000, s. 388.

³ Zob. np.: Baur P. 1989; Sowina U. 1991, s. 3–25; Noodt B. 2000; Piwowarczyk E. 2010. Nurty badawcze związane z testamentami nakreślił choćby Piotr Oliński (Oliński P. 2010, s. 183–184). Testamenty mieszczzańskie są też ostatnio wydawane (Böhmische Bürgertestamente. 2017) oraz katalogowane (Testamenty. 2017).

źródła do badania związków między duchownymi⁴ i świeckimi w miastach późnośredniowiecznych, poprzez analizę ich wzajemnego występowania w aktach ostatniej woli.

Wiąże się to jednak z licznymi problemami metodologicznymi. Pierwszym z nich jest kwestia reprezentatywności. Martin Nodl przekonująco dowodził, że testamenty trudno traktować jako źródła masowe i analizować w ten sposób⁵. Przynajmniej dla terenu Prus, które stanowią podstawę dla niniejszych rozważań⁶, konstatacja ta jest zasadna⁷. Dla średniowiecznego Gdańska z lat 1451–1526 dysponujemy 144 testamentami, zaś dla Elbląga — 128 z lat 1450–1515⁸. W obu przypadkach daje to ok. dwa testamenty na rok. To liczby relatywnie małe, szczególnie w porównaniu z miastami niemieckimi⁹. Na podstawie danych zawartych w tych stosunkowo nielicznych źródłach dokonuje się pewnych obliczeń i zestawień statystycznych, jak choćby w opracowaniach Rafała Kubickiego¹⁰ i Piotra Łozowskiego¹¹. Jednak w zakresie relacji duchownych i świeckich próba statystyczna znacznie maleje. Częściej wymieniane są instytucje kościelne, nie zaś sami duchowni. Potwierdzają to analizy dotyczące także innych miast pruskich. Przedstawiciele kleru nie stanowią w testamentach grupy miarodajnej statystycznie, choć są zauważalnie obecni¹². W związku z tym przeprowadzenie szczegółowych obliczeń miałyby się z celem. Przewidywalnie niski procent duchownych notowanych w ogólnej liczbie testamentów, w nałożeniu na populację miast i liczebność elit, stwarzałby ponadto mylne wrażenie marginalnych powiązań duchownych i świeckich. Tymczasem testament jest tylko jednym z wielu świadectw wzajemnych stosunków, dostarczającym danych niejednoznacznych poznawczo.

Drugim problemem jest lakoniczność informacji zawartych w testamentach. Wskazują one tylko na istnienie pewnej, nie zawsze dokładnie określonej relacji. Często brak szczegółów, które wyjaśniałyby jej charakter i przyczyny umieszczenia konkretnej osoby w akcie ostatniej woli¹³. Jest to szczególnie istotne dla określenia ról pełnionych przez duchownego wobec testatora — religijnych lub innych. Jak wskażę poniżej, rozdzielenie tych dwóch sfer nie jest w pełni możliwe¹⁴. Biorąc pod uwagę mieszczański rodowód duchownych, relacja z posiadaczem

⁴ Analizowani tu duchowni należeli do tzw. kleru świeckiego; z rozważań wyłączam więc zakonników. Taka redukcja podyktowana jest odmienną istotą relacji. Kler świecki funkcjonował bowiem w bliskim otoczeniu mieszczańskim i w istocie prowadził mieszczański tryb życia. W odniesieniu do podejmowanego zagadnienia, duchowni sami bywali testatorami, co pozwala obserwować obustronne powiązania.

⁵ Nodl M. 2010, s. 149–160. Na temat krytyki kwantytatywnego podejścia do testamentów, zob. też: Wray S.K., Cossar R. 2012, s. 69.

⁶ Zainteresowaniem historyków średniowiecznych Prus cieszyły się dotychczas głównie testamenty mieszczańskie z Elbląga i Gdańska: Kubicki R. 2006, s. 199–208; Kubicki R. 2010a, s. 197–210; Kubicki R. 2010b, s. 179–188; Możejko B. 2010 (por. też: Długokęcki W. 2011, s. 115–139); Kubicki R. 2011, s. 7–26; Oliński P. 2010, s. 181–192; Kubicki R. 2012, s. 25–43; Kubicki R. 2016, s. 111–128; Kubicki R. 2018, s. 37–50; Kubicki R. 2020a; zob. też Kubicki R. 2019, s. 325–337. Ostatnio analizie zostały poddane również testamenty toruńskie: Tandecki J. 2014, s. 65–83; Tandecki J. 2018, s. 307–327.

⁷ Na problem reprezentatywności testamentów w odniesieniu do liczby mieszkańców miasta, w tym przypadku Elbląga, zwrócił uwagę Rafał Kubicki (Kubicki R. 2010a, s. 198; Kubicki R. 2011, s. 9).

⁸ Kubicki R. 2016, s. 113. Liczba zachowanych testamentów elbląskich z lat 1409–1515 wynosi 145, Kubicki R. 2010a, s. 197, przyp. 3; Kubicki R. 2012, s. 25; por. Kubicki R. 2006, s. 200; Kubicki R. 2011, s. 8; Kubicki R. 2018, s. 38. Według najnowszych badań, całkowita liczba testamentów elbląskich w średniowieczu wynosi natomiast 149, Kubicki R. 2020a, s. 12–13.

⁹ Kubicki R. 2006, s. 200–201; Kubicki R. 2011, s. 8, przyp. 6; Kubicki R. 2020a, s. 14.

¹⁰ Zob.: Kubicki R. 2010a, s. 199, 200, 203, 204, 206–209; Kubicki R. 2010b, s. 181, 182, 183, 186; Kubicki R. 2011, s. 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21; Kubicki R. 2012, s. 26, 27, 31, 33, 36, 39; Kubicki R. 2018, s. 44.

¹¹ Łozowski P. 2012, s. 227–236.

¹² Por.: Noodt B. 2000, s. 361.

¹³ Por.: Wymulek J. 2015, s. 15. Autor słusznie zwrócił uwagę, że zawarte w testamentach „dane personalne i genealogiczne są nieme w obliczu anonimowości i charakteru powiązań wymienionych osób”.

¹⁴ Na trudność ścisłego rozróżnienia między legatami *ad pias causas*, a zapisami dla osób powiązanych z testatorem wskazał już Paul Baur: *Eine scharfe Trennung zwischen Verfügungen ad pias causas, die ausschließlich*

rodzinnej wikarii mogła być w równym stopniu krewniacza co religijna¹⁵. Podobnie pełnienie funkcji spowiednika mogło rodzić osobiste przywiązanie, skutkujące uwzględnieniem duchownego w testamencie. Poza tym testamentalna informacja o związku przedstawiciela kleru z testatorem pozbawiona jest dynamiki, odnosi się bowiem do momentu spisywania ostatniej woli. Problemem jest też jednostronność omawianego przekazu, rejestrującego fragment relacji testatora z innymi osobami, ale bez informacji zwrotnej – o stosunku innych do niego. Warto przy tym pamiętać o istocie testamentu jako aktu indywidualnego wyboru. Z sieci powiązań, w której umiejscowiony był testator, dobrowolnie wybierał wszak relacje dla siebie najważniejsze¹⁶. Wybory te z pewnością były co prawda określane społecznie i kulturowo, ale te same determinanty dotyczyły też powiązań duchownych i świeckich w zakresie ogólnym.

W odniesieniu do podejmowanych tu kwestii badane akty niosą jeszcze jeden problem poznawczy, podobnie zresztą jak inne źródła miejskiej proveniencji — z pewnymi wyjątkami ukazują duchownych najczęściej w otoczeniu średniozamożnych i bogatych mieszczan¹⁷, z którymi kler dzielił często pochodzenie i styl życia. Nie można zatem uogólniać analizowanych problemów do całej społeczności miejskiej, pamiętając że dostępne przykłady jedynie ilustrują linie powiązań między niektórymi przedstawicielami duchownych i świeckich. Zgodnie z propozycją Martina Nodla o przenoszeniu zainteresowania „od testamentów do testatorów”¹⁸, z perspektywy mikrohistorycznej testamenty analizowali choćby: Hartmut Boockmann¹⁹, K. Rutt Allik²⁰, w Polsce m.in. Urszula Sowina²¹ oraz Ewa Wólkiewicz²². Podejmowane są również studia nad testamentami poszczególnych duchownych²³. Jak trafnie stwierdziła Ewa Wólkiewicz, wobec stosunkowo małej liczby zachowanych testamentów „jednostkowe opracowywanie każdego wydaje się być bardziej celowe”²⁴.

Ze względu na wyżej wymienione problemy metodologiczne, testamentu nie można uznać za samoistne źródło do badania powiązań. Dopiero osadzenie go w szerszej perspektywie, wzięcie pod uwagę nie tylko danych biograficznych uwzględnionych osób, ale też społeczno-kulturowego kontekstu, pozwala wpisać takie szczątkowe świadectwo w całościowe relacje duchownych i mieszczan. Na bazie wzajemnych zapisów testamentowych próbując pokazać płaszczyzny ich powiązań.

Obecność duchownych w testamentach mieszczkańskich miała różny charakter. Po pierwsze, kler występował w nich jako niezindywidualizowana zbiorowość „stanowa”. Testatorzy przekazywali niekiedy pewne sumy na rzecz wszystkich działających w parafii kapłanów. Marga-

der Erlangung des Seelenheils dienen, und solchen zugunsten von Freunden und dem Testator besonders innig verbunden Personen ist in den seltensten Fällen möglich. Autor słusznie zwracał uwagę na złożoność motywacji testatorów (*Motivbündel*) (Baur P. 1989, s. 196). Podobnie, w odniesieniu do duchownych będących krewnymi, problem postawiła Birgit Noodt: *Nur schwerlich lassen sich die Gaben an Kleriker im Familienverband den Kategorien, für die Familie’ oder ‘für das Seelenheil’ zuweisen. Es mutet deshalb naheliegend an, die Ursachen für diese Schwierigkeit in der ambivalenten Natur dieser Schenkungen selbst zu suchen* (Noodt B. 2000, s. 367).

¹⁵ Por.: Noodt B. 2000, s. 367–368.

¹⁶ Zob.: Wysmulek J. 2015, s. 18.

¹⁷ W zachowanych testamentach Gdańska i Elbląga widoczni są zwłaszcza kupcy i przedstawiciele elity władzy: Kubicki R. 2016, s. 115–117; zob. też: Kubicki R. 2010a, s. 198–199; Kubicki R. 2011, s. 10.

¹⁸ Nodl M. 2010, s. 158–160.

¹⁹ Boockmann H. 1983, s. 73–94.

²⁰ Rutt Allik K. 1997, s. 178–204.

²¹ Sowina U. 2002, s. 209–214.

²² Wólkiewicz E. 2000, s. 385–399.

²³ Dla Prus np.: Biskup R., Sumowski M. 2020. Zbiorczo o testamentach tamtejszego kleru w: Kubicki R. 2019, s. 325–326; Kubicki R. 2020a, s. 20 i n.; Kubicki R. 2020b, s. 239–240; por.: Koczerska M. 2001, s. 237–254; Kowalczyk M. 2003, s. 65–70.

²⁴ Wólkiewicz E. 2000, s. 388.

retha Resenkirchynne z Torunia w 1453 r. zapisała 4 grzywny dla czterech księży, zapewne związanych z kościołem parafialnym św. Janów²⁵. Inny tamtejszy mieszczanin, Nicolaus Spramberg, w 1485 r. ofiarował 2 grzywny dla kapelanów tej świątyni²⁶. Wszystkich kapłanów miejskiej fary w Elblągu oraz duchownych tamtejszego szpitala Ducha Świętego obdarowała natomiast Margaretha Brugkmann, która w 1457 r. zapisała każdemu z nich po 1 grzywnie²⁷. Z kolei Matz Berenfelde ze Świątomiejsca w 1505 r. darował każdemu z duchownych po 1,5 grzywny²⁸. Zdarzały się też nadania ruchomości dla kapłanów mieszkających wspólnie. W 1502 r. Ortey Bastianynne przekazała do domu księży w Toruniu dwie miski i dzban²⁹.

Podobne zapisy, dotyczące kleru jako zbiorowości, znalazły się również w testamentach duchownych (o tym bardziej szczegółowo w dalszej części tekstu). W testamencie z 1518 r. Nicolaus Schwichtenberg, pleban kościoła św. Jana w Gdańsku i oficjał³⁰, każdemu kapłanowi w swojej świątyni zapisał po 5 wiardunków³¹. Duchownym kościoła świętojańskiego przekazał też na mieszkanie dom, który częściowo wyposażył³². Kler jako grupa występuje także w niedatowanym testamencie Lucasa, zapewne duchownego z Sępólna. Każdy mieszcowski kapłan otrzymać miał od niego po 3 grzywny, natomiast duchowni obcy (*fremden pristern*) po 1 grzywnie³³. Być może sformułowanie to świadczy o rozróżnieniu na kler parafialny oraz służący w innych świątyniach w mieście. Niewykluczone jednak, że duchowny zamierzał obdarować w ten sposób zamiejscowych członków bractwa kapłańskiego lub innych kapłanów, którzy przybyliby na jego uroczystość pogrzebową³⁴. Zapis taki zawiera testament plebana kętrzyńskiego Georga Zinke, sporządzony w 1517 r. Duszpasterz zapisał po 0,5 grzywny dla każdego księdza, który weźmie udział w jego pogrzebie (*iczlichm prister die mich bestetigen zcw grabe*)³⁵.

Być może niektórzy testatorzy, jak Nicolaus Schwichtenberg, poprzez takie zapisy wskazywali na swoje związki ze wszystkimi duchownymi z własnej parafii. Motywy takich nadań miały jednak religijne podłoże. Wspomniany pleban w zamian za legat zobligował wszak duchownych do odmawiania psalmów za jego duszę. Obowiązki memoratywne mieli też mieszkańcy podarowanego kapłanom domu.

Również mieszczanie niekiedy bezpośrednio wyrażali swoje oczekiwania wobec obdarowanej grupy kleru. Barbara Schroeder z Gdańska w 1499 r. zapisała 15 grzywien na kąpiel w łaźni dla duchownych i biednych, ponadto ofiarowywała każdemu kapłanowi po 2 skojce z intencją na mszę³⁶. Z kolei mieszczanin elbląski Nicolaus Gerlach w testamencie z 1508 r. wyraźnie potraktował nadanie jednej grzywny dla bliżej nieokreślonej grupy kapłanów jako pokrycie kosztów memoratywnej mszy³⁷.

²⁵ Księga Ławnicza. 1993, nr 1700.

²⁶ AP Toruń, Kat. I, nr 2510.

²⁷ Toeppen M. 1872, s. 122; Kubicki R. 2020a, s. 247.

²⁸ Guttzeit J.E. 1966, s. 427.

²⁹ Księga Ławnicza. 2018b, nr 1471.

³⁰ Biogram w: Nowak Z. 1997, s. 185–186.

³¹ Haßba. 1926, s. 85–86.

³² Haßba. 1926, s. 89–90, 93.

³³ OBA, nr 29020.

³⁴ Według statutów bractwa w Braniewie, do przybycia na uroczystości pogrzebowe po śmierci jednego z braci będącego księdzem, zobowiązani zostali konfratry kapłani przebywający w odległości 3 mil: CDW. 1874, nr 561.

³⁵ OBA, nr 21281, k. 1r, edycja w: Biskup R., Sumowski M. 2020, s. 413.

³⁶ Hirsch T. 1843, s. 197, przyp. 1; por. Możejko B. 2010, s. 73; Długokęcki W. 2011, s. 132–133; zob. też: Kubicki R. 2015, s. 15.

³⁷ AP Gdańsk, 368/II, nr 91: *Item szo bescheyde ich 1 mr. pristern zcu geben selen messzen do vor zcu lesenn vor meynen selen szelikeyt.*

Duchowni jako grupa uwzględniani byli też w testamentach w związku z legatami dla tzw. bractw kapłańskich. O toruńskiej konfraterni wspomnieli w aktach swej ostatniej woli choćby tamtejsi mieszczanie: Dorothea Armknecht (1444, 1447)³⁸ oraz Nicolaus Spramberg (1485)³⁹. W 1450 r. mieszczanin elbląski Ulrich Ulrichs ofiarował po 0,5 wiardunku wszystkim kapłanom w Elblągu, zapewne należącym do bractwa grupującego kler z różnych świątyń⁴⁰. Nadania dla tamtejszej konfraterni znalazły się również w testamentach Hermanna Roubera (z 1453 r.)⁴¹, Joachima Lange (z 1496 r.) i Nicolausa Myske (z 1508 r.)⁴². Margaretha Brugkmann (w 1457 r.) dokonała dużego zapisu (100 grzywien) na jej rzecz, ale mniejszą kwotą (6 grzywien) wsparła również bractwo kapłańskie z Ornety⁴³. Wszystkie te osoby wyraziły nadzieję na modlitwę braci w ich intencji, co sytuuje te nadania w grupie legatów dewocyjnych⁴⁴. Gdańszczanin Philip Bischof, który w testamencie z 1483 r. przekazywał 10 grzywien na dom konfraterni kapłańskiej, również liczył na modlitwę w swej intencji (*Gott vor my bydden*)⁴⁵.

Podobne oczekiwania w odniesieniu do bractw kapłańskich wyrażone zostały w testamentach elblązań – Michaela Brugkmanna (1459 r.)⁴⁶, Clementa Reynicke (1500 r.)⁴⁷ i Concze Kromera (1500 r.)⁴⁸. W tych przypadkach testatorzy zaznaczali jednak, aby modlono się za nich tak, jak za innych braci (*gleich irem bruder*). Ostatni z nich bezpośrednio poprosił nawet o włączenie siebie i żony w poczet członków bractwa (*mich und meine Hausfrau in ihre Bruderschaft aufzunehmen*). Mogło to mieć także inne znaczenie, tym bardziej, że testamentowe zapisy na rzecz zrzeszeń kapłańskich nie były liczne⁴⁹, co może sugerować indywidualną relację testatora z bractwem. Konfraternia może stanowić tu grupę odniesienia jednostki⁵⁰ — w przypadku świeckich tę, do której aspirowano⁵¹. Dlatego występowanie tych bractw w mieszczkańskich testamentach może wskazywać nie tylko na religijny, ale również wspólnotowy i towarzyski kontekst relacji mieszczan i duchownych.

W innej roli, tym razem imiennie, duchowni występują w testamentach mieszczkańskich jako świadkowie lub osoby zatwierdzające zapisy. Szczególna rola przypadała tu plebanom, którzy reprezentowali kościoły obdarowywane w aktach ostatniej woli. W 1364 r. w Elblągu, w dokumencie regulującym relacje duszpasterza z radą, biskup warmiński zezwalał na doko-

³⁸ AP Toruń, Kat. I, nr 1019, 1037.

³⁹ AP Toruń, Kat. I, nr 2510.

⁴⁰ Toeppen M. 1872, s. 122.

⁴¹ AP Gdańsk, 368/III, nr 27.

⁴² Toeppen M. 1872, s. 122–123; Kubicki R. 2016, s. 119; Kubicki R. 2020a, s. 152.

⁴³ Toeppen M. 1872, s. 122; Kubicki R. 2011, s. 17–18; Kubicki R. 2020a, s. 247–248.

⁴⁴ Zob. też: choćby testament Jorge Flinthy z Bartoszyc (1492 r.), w którym nadanie dla tamtejszego bractwa kapłańskiego wymieniono obok legatów na rzecz kościoła parafialnego, bractwa Bożego Ciała oraz świątyń szpitalnych, OF, nr 87, k. 150v.

⁴⁵ Löschin G. 1837, s. 18; Hirsch T. 1843, s. 130–131; por. też: Możejko B. 2010, s. 69; Długokęcki W. 2011, s. 130; Kubicki R. 2016, s. 121–122. Zob. też wzmiankę o przekazaniu domu bractwu elbląskiemu przez Balzera Storma (1490 r.), w zamian za modlitwy za jego duszę, w: Toeppen M. 1872, s. 123.

⁴⁶ AP Gdańsk, 368/II, nr 65.

⁴⁷ AP Gdańsk, 368/II, nr 89.

⁴⁸ Toeppen M. 1872, s. 123.

⁴⁹ Zestawienie dotyczące Elbląga w: Kubicki R. 2011, s. 15 i wykres, s. 21. Bractwo kapłańskie pojawiło się w sześciu elbląskich testamentach, w których zapisano mu łącznie 146 grzywien. Stanowiło to 3% zapisów na cele pobożne, Kubicki R. 2020a, s. 157.

⁵⁰ Zob.: Szacka B. 2003, s. 199–201; Sztompka P. 2010, s. 217.

⁵¹ W późnym średniowieczu bractwa określane w źródłach jako „kapłańskie” były korporacjami otwartymi na świeckich, którzy mogli zostać ich członkami. Szersze rozważania na temat bractw kapłańskich w Prusach zostaną zawarte w przygotowywanej przeze mnie monografii o klerze w społeczeństwie miejskim. Na temat bractw w Prusach, również kapłańskich: Czarcziński I. 1993.

nywanie zapisów wobec plebana i dwóch lub trzech świadków. Podkreślono, że testamenty te powinny respektować władze miejskie⁵². W Reszlu w 1474 r. pewne małżeństwo spisywało akt ostatniej woli w domu plebana⁵³. Na miejscu, poza lokalnym duszpasterzem, obecni byli też plebani z sąsiednich miejscowości, inni kapłani miejscy oraz witycy. Zapis odnosił się zaś do budynku kościoła. Problem występowania plebana w testamencie dotyczy tu częściowo zakresu jego władzy nad kościołem miejskim, kwestii podziału majątku pomiędzy duchownego a fundusz kościelny oraz konfliktów rodzących się na tym tle między klerem parafialnym a radą miejską⁵⁴. Zagadnienie to wpisuje się w pewną nieufność władz miejskich wobec mieszczkańskich legatów na rzecz kościołów i kleru. W 1363 r. w Gdańsku pleban mariacki skarżył się, że władze miejskie zabraniają darowizn testamentowych na rzecz podległej mu świątyni⁵⁵. Sytuacja była analogiczna do elbląskiej. Problem zauważyli również kościelni ustawodawcy w ryskich statutach synodalnych z 1428 r. Wspomniano w nich o trudnościach z uznaniem legatów na rzecz kościołów w miastach, gdzie do ich ważności wymagano sporządzenia instrumentu notarialnego w obecności dwóch lub trzech świeckich świadków⁵⁶. Kościelni ustawodawcy nie zgadzali się z takimi wymogami, uważając, że godzą one w wolność dysponowania majątkiem, szczególnie na rzecz instytucji kościelnych. Polecali przeto zgłaszanie dyspozycji testamentowych do biskupa w ciągu dwóch miesięcy od śmierci testatora⁵⁷. Być może obecność plebana w testamencie ma również związek z prawem kanonicznym, jako ewentualny warunek uznania aktu za ważny przez Kościół⁵⁸.

Przedstawicielami obdarowanego kościoła mogli być również inni duchowni. Kiedy mieszczanin toruński Nicolaus Weger w 1452 r. przekazał w testamencie legaty na rzecz kościołów w mieście, uczynił to na ręce rajców. Niemniej jako świadkowie obecni byli m.in. dwaj wikariusze świątyni parafialnej — Jacob Niger i Johann Wachssleger⁵⁹. Inny wikariusz tamtejszej fary, Georg Tausentlist, był jednym z dwóch wymienionych świadków podczas spisania ostatniej woli przez Nicolausa Sprambergę w 1485 r.⁶⁰ W nadaniach dla świątyni w Reszlu, wpisywanych do tamtejszej księgi parafialnej, duchowni z nią związani często odnotowywani byli z imienia jako świadkowie, czasem z witykami⁶¹. Nie można wykluczyć, że obecność ta wiązała się z nakłanianiem testatora do sporządzenia legatu na rzecz duchownego czy instytucji, np. podczas wizyty w domu z sakramentem. Wpis o testamencie Grithe Seidenhaftirsche z 1484 r. sugeruje, że namaszczenia chorych i spowiedzi udzielił jej kapłan Theophil, który został też świadkiem jej ostatniej woli⁶². Wiąże się to z problemem bezpośredniego wpływu, jaki obecność kapłana przy łóżku chorego mogła mieć na treść zapisów testamentowych, a który starano się ograniczać⁶³. Cytowane testamenty Wegera i Sprambergę zostały wszak spisane w ich domach. Dużą rolę w tych zabiegach musiała odgrywać siła sugestii, jaką dysponował duchowny sygna-

⁵² CDW. 1864, nr 363.

⁵³ Das Rößeler Pfarrbuch. 1937, s. 45–46.

⁵⁴ Zob.: Sumowski M. 2018, s. 372–374.

⁵⁵ Simson P. 1918, nr 90.

⁵⁶ Constitutiones synodales. 1899, kol. 317–318; por. tłumaczenie w: Statuty Synodalne. 2010, s. 285–286.

⁵⁷ Por.: Wray S.K., Cossar R. 2012, s. 65.

⁵⁸ Wray S.K., Cossar R. 2012, s. 64; por.: Wysmulek J. 2015, s. 42, 48–49.

⁵⁹ AP Toruń, Kat. I, nr 1309. Obaj duchowni nie zostali uwzględnieni w mojej wcześniejszej pracy: Sumowski M. 2012.

⁶⁰ AP Toruń, Kat. I, nr 2510. Informacja o obecności tego duchownego uzupełnia dotychczasową wiedzę na jego temat: Sumowski M. 2012, s. 186–187.

⁶¹ Das Rößeler Pfarrbuch. 1937, s. 64, 65, 72–73, 82.

⁶² Das Rößeler Pfarrbuch. 1937, s. 96; por.: Wray S.K., Cossar R. 2012, s. 64.

⁶³ Kubicki R. 2010a, s. 198, przyp. 4; Kubicki R. 2011, s. 8, przyp. 8; Kubicki R. 2012, s. 28, przyp. 12; Tandecki J. 2014, s. 72; Tandecki J. 2018, s. 317; Kubicki R. 2020a, s. 11, przyp. 17.

lizujący potrzeby instytucji kościelnej⁶⁴, będąca pochodną znaczenia świątyni, pobożności testatora, pozycji społecznej i autorytetu kapłana, ale również stosunku osobistego do danego przedstawiciela kleru.

Wikariusze rejestrowani imiennie w badanych źródłach prawdopodobnie byli związani w sposób osobisty z testatorami — niekoniecznie był to zaś efekt stosunków instytucjonalnych⁶⁵. W testacji aktu ostatniej woli Dorothy Armknecht z Torunia z 1439 r. odnotowano aż siedmiu kapelanów kościoła parafialnego św. Janów⁶⁶. Duchowni w tej świątyni byli też obecni podczas sporządzania kolejnych jej testamentów w latach 1444 i 1447⁶⁷. Zapewne nie były to osoby przypadkowe, lecz — jak można założyć — wskazani przez wdowę konkretni księża. Tego rodzaju zapisy, stosunkowo licznie występujące w testamentach, mogą wskazywać zarówno na potrzeby religijne, jak i na osobistą relację duchownego i świeckiego. Mamy wszak do czynienia z indywidualnym wyborem konkretnych członków kleru. Problem ten można także odnieść do darowizn dla poszczególnych plebanów, choć legat dla duszpasterza mógł być też połączony z donacją dla kościoła. Elblążanin, Hensel Noremburg, w akcie ostatniej woli przekazał po 1,5 grzywny dla świątyni w Gietrzwałdzie i dla tamtejszego plebana⁶⁸. Pochodząca z Nowego nad Wisłą Barbara Schofynne von Banckaw w 1474 r. zapisała natomiast 10 grzywien na rzecz miejscowego plebana, zaś dla jego kapelana — 3 grzywny⁶⁹. Inny elblążanin, Hans Lange, w 1492 r. również dokonał legatu dla plebana w zamian za modlitwy za jego duszę⁷⁰.

Szczególnie czytelne są nadania dla wskazanych duchownych. Mieszczanin elbląski Michael Brugkman w 1459 r. obdarował pięciu kapłanów (byli to: Lorenz Brandenhoff, Johan Rudiger, Nicolaus, Johann Fersman, Nicolaus Wedemerer), każdemu przyznając inną kwotę, od 4 do 10 grzywien⁷¹. Testator zaznaczył także, że duchowni powinni modlić się za jego duszę. Inaczej jednak niż w przypadku legatów dla pewnej liczby bezimiennych księży, tu zapis był znacznie bardziej zindywidualizowany. Świadczy o tym wyraźne rozróżnienie wysokości nadania w zależności od osoby. W 1500 r. inny elblążanin, Dietrich Koptcze, zapisał 5 grzywien na rzecz kapłana z Nowego Miasta Elbląga, Petera Klunera⁷².

Zindywidualizowany charakter miały też konkretne dary⁷³. Wspominany już Matz Berenfelde ze Świątomiejsca w 1505 r. zapisał plebanowi jedną morgę łąki, oczekując za to modlitwy, ale także posłanie, sukno i cynowe naczynia⁷⁴. Mieszczanin gdański, Nicolaus Gratkow, podarował w 1473 r. srebrne elementy ze swej torby dwóm wymienionym duchownym: Marcusowi Kampke i Austinowi Reden⁷⁵. Z kolei w 1483 r. burmistrz gdański Philip Bischof zapisał dwie księgi plebanowi kościoła mariackiego, Mathiasowi Westphalowi. Co istotne, określił go swoim dobrym przyjacielem i polecił mu opiekę nad synem, o ile ten chciałby w przyszłości zostać duchownym⁷⁶. Zapisy takie sugerują bliskość relacji. Jak już wspominałem, w większości przypadków trudno

⁶⁴ Oliński P. 2010, s. 187.

⁶⁵ Baur P. 1989, s. 199–202.

⁶⁶ AP Toruń, Kat. I, nr 938; por. dane o tych duchownych z pewnymi błędami i nieścisłościami w: Sumowski M. 2012, s. 125, 167, 175–176, 178, 212, 213, 231, 243.

⁶⁷ AP Toruń, Kat. I, nr 1019, 1037; por. Sumowski M. 2012, s. 214, 237–239.

⁶⁸ Kubicki R. 2011, s. 18, przyp. 49 zawiera odpis stosownego fragmentu źródła (Kubicki R. 2020a, s. 125–126). Legaty Hensela dotyczyły również kościołów w Olsztynie, Barczewie, Pasymiu i Klewkach, zaś pleban pojawia się jedynie w odniesieniu do świątyni w Gietrzwałdzie.

⁶⁹ Księga Ławnicza. 2012, nr 703.

⁷⁰ Oliński P. 2010, s. 191.

⁷¹ AP Gdańsk, 368/II, nr 65; Kubicki R. 2016, s. 118.

⁷² AP Gdańsk, 368/II, nr 117; edycja w: Kubicki R. 2020a, s. 259–260.

⁷³ Por.: Kubicki R. 2010a, s. 200–206.

⁷⁴ Guttzeit J.E. 1966, s. 426–427.

⁷⁵ AP Gdańsk, 300, 43/2b, k. 301r; por.: Możejko B. 2010, s. 140–141; Długokęcki W. 2011, s. 123.

⁷⁶ Löschin G. 1837, s. 18; Hirsch T. 1843, s. 130–131; por.: Możejko B. 2010, s. 70; Długokęcki W. 2011, s. 131.

wyrokuwać o stopniu ewentualnej zażyłości na podstawie samego testamentu. Poszukiwania kontekstu zapisów pozwalają jednak wysuwać pewne przypuszczenia. Interesujące są tu obecne w kilku elbląskich testamentach nadania na rzecz niewidomego duchownego Paula⁷⁷, będącego wcześniej nauczycielem tamtejszej szkoły⁷⁸. Być może mamy tu do czynienia z zapisami jego dawnych uczniów. Otrzymał legaty o wartości od 1 do 2 grzywien, uzupełnione prośbą o modlitwę za dusze testatorów. Ciekawy jest też przypadek Dorothy Pogetky, która w 1509 r. obdarowała 1 grzywną Petera, polskiego kapelana w Toruniu⁷⁹. Nazwisko testatorki, jak również imię jej męża — Stenczela, sugeruje, że należeli oni do polskojęzycznych mieszkańców miasta⁸⁰. Być może częściowo tłumaczy to nadanie dla tego duchownego.

Podobny charakter miała też obecność spowiedników w testamentach. Ich wybór z pewnością nie był przypadkowy. Słuchanie spowiedzi leżało w kompetencjach plebana i tylko uzyskanie zezwolenia mogło dać mieszczaninowi możliwość decydowania w tej kwestii⁸¹. Uprawnienie takie stwarzało specyficzne powiązanie między kapłanem a penitentem. Duchowny pełniący taką funkcję wchodził z mieszczaninem w relację religijno-osobistą. Mogła być ona bardzo istotna dla osób o wysokiej świadomości religijnej, a w przypadku testatorów sugeruje ją sam fakt sporządzenia legatów dewocyjnych. Spowiedź mieści się wszak, podobnie jak testament, w ramach przygotowania do śmierci. Być może dlatego to właśnie spowiednicy tak często obdarowywani byli przez mieszczan⁸². Na przykład, jedną grzywnę otrzymać miał Nicolaus Frolich (1473 r.), spowiednik Hedwig Schonowsche z Gdańska⁸³. Istotna mogła być również, co sygnalizowałem już wyżej, wspólnota językowa. Jacob Lubbeke z Elbląga zapisał w 1474 r. jedną grzywnę swojemu spowiednikowi Nicolausowi, który był też polskim kaznodzieją⁸⁴. Z kolei w akcie ostatniej woli spisany w 1512 r. Barbara Gropichyn z Torunia przewidziała 2 grzywny dla Stenczela, kapelana w kościele świętojańskim i spowiednika⁸⁵. Imię kapłana sugerowałoby polskojęzycznego duchownego, których w średniowiecznym Toruniu nie brakowało⁸⁶.

Legaty dla spowiedników odnosiły się zapewne także do zobowiązań modlitewnych. W testamencie Nicolausa Gerlacha z Elbląga (z 1508 r.), który przekazał swemu spowiednikowi 0,5 grzywny, bezpośrednio wyrażona została prośba o modlitwę (*got den herren vor mych zcu bitten*)⁸⁷. Nie neguje to jednak osobistego związku między nimi. Relacja taka mogła być trwała i długoletnia. Pośrednio wskazuje na to informacja dotycząca testamentu Nicolausa Gotschalka z Reszla, realizowanego po jego śmierci w 1475 r. Nicolaus ofiarował 1 grzywnę kapelanowi miejscowego kościoła parafialnego i swojemu spowiednikowi Andreasowi Bardyn. Gdy wykonywano postanowienia zmarłego (o czym stosowny wpis przechowała księga parafialna), obdarowany przez niego duchowny był już plebanem w innej miejscowości. Zarejestrowany został jednak jako świadek wpisu⁸⁸. Niewykluczone, że po opuszczeniu miasta Andreas zachował kontakt z testatorem.

⁷⁷ AP Gdańsk, 368/I, nr 95, 130; AP Gdańsk, 368/II, nr 80, 82.

⁷⁸ Jako dawny nauczyciel został określony w testamencie Wenczela Knothe (1482 r.), AP Gdańsk, 368/II, nr 82; Kubicki R. 2020a, s. 156.

⁷⁹ Księga Ławnicza. 2018b, nr 2040. Duchowny niewuwzględniony w: Sumowski M. 2012.

⁸⁰ Mikulski K. 1997, s. 111–129.

⁸¹ Np.: Constitutiones synodales. 1899, kol. 16, 276; Statuty Synodalne. 2010, s. 17, 251–252; Sumowski M. 2018, s. 359–360.

⁸² Legaty testamentowe mieszczan elbląskich na rzecz spowiedników wymienione w: Kubicki R. 2011, s. 12, przyp. 24; Kubicki R. 2012, s. 31, przyp. 28; por.: Baur P. 1989, s. 200–201.

⁸³ AP Gdańsk, 300,43/2b, k. 313v; Możejko B. 2010, s. 60; Długokęcki W. 2011, s. 123; zob. też: AP Toruń, Kat. I, nr 1037.

⁸⁴ AP Gdańsk, 368/III, nr 35; edycja w: Kubicki R. 2020a, s. 257–258.

⁸⁵ Księga Ławnicza. 2018b, nr 2222.

⁸⁶ Sumowski M. 2013, s. 177.

⁸⁷ AP Gdańsk, 368/II, nr 91.

⁸⁸ Das Rößeler Pfarrbuch. 1937, s. 54.

Obecność duchownego w testamencie mieszczanina mogła mieć również rodzinne konotacje, choć ocena stopnia ewentualnego pokrewieństwa jest niepewna, o ile nie dotyczy najbliższej koligacji — synów bądź braci⁸⁹. Niemniej dotychczasowe badania wskazują na zdecydowaną przewagę synów mieszczzańskich w szeregach duchowieństwa w Prusach⁹⁰. W tym kontekście przykładem ciekawej dyspozycji testamentowej jest ostatnia wola Hansa Harremethe z Chojnic z 1450 r.⁹¹ Mieszczanin zapisał lokalnej farze 60 grzywien. Kwota ta miała być przeznaczona na czynsz dla brata jego żony, Johanna Kuthera, będącego kapłanem rady. Testator zapisał szwagrowi ponadto 4 grzywiny. W testamencie tym wymienieni zostali również inni członkowie kleru — mnich Ertmer oraz chojniccy augustianie, a także Michael, pochodzący z rodziny Harremethe, być może nawet syn Hansa (określany jako *Harremetheschen son*), dla którego przewidziano 8 grzywien. A ponieważ użyto w stosunku do niego określenia *her*, można domyślać się, że również był osobą duchowną.

Interesującą kategorią nadań są legaty warunkowane przyszłym wstąpieniem młodzieńców w szeregi duchowieństwa. Pochodzącemu z Elbląga Johannowi Lumpe ojciec miał zapisać w testamencie kielich, o ile zostanie on kapłanem⁹². Warunek tego rodzaju znalazł się też w testamencie sporządzonym w 1449 r. przez innego elblążanina, Klause Brandta. Odbiorcą 5 grzywien miał być według tego zapisu pewien uczeń, o ile zostanie księdzem⁹³. Z kolei w 1487 r. mieszczka toruńska Cordula zapisała budę na rzecz przyszłego kapłana. Jeżeli nie zostałby on jednak prezbiterem, dochód z niej miał być przeznaczony na czynsz dla kapłana, który odprawiłby anniwersarz za duszę testatorki⁹⁴. Z kolei w 1505 r. Valentin Scheffer z Tczewa zapisał pewnemu młodzieńcowi 6 grzywien, jeżeli ten zostałby księdzem lub wstąpił do zakonu⁹⁵. Zapisy tego rodzaju mogły stanowić wsparcie w uzyskaniu święceń, których warunkiem było posiadanie przez kandydata odpowiedniego zabezpieczenia materialnego⁹⁶. Być może z tego wynikał, znany ze źródeł papieskich, zapis o testamencie Hille Bulhagen z Elbląga (1448 r.). Jej spadkobiercą został niejaki Johann Wihardi. Z odziedziczonych dóbr miała zostać ufundowana dla niego wikaria, o ile przyjąłby święcenia kapłańskie⁹⁷.

Osobne zagadnienie dotyczy stosunku kleru do prawa miejskiego. Akty ostatniej woli obejmowały wszak dyspozycje wykraczające poza prawnie przewidziane zasady dziedziczenia⁹⁸. Legaty na rzecz członków rodzin będących duchownymi mogły stanowić tu swego rodzaju rekompensatę za trudności związane z dziedziczeniem nieruchomości przez niepodlegający prawu miejskiemu kler⁹⁹. Wilkierz toruński z 1523 r. zabraniał przekazywania w testamentach dóbr nieruchomości na rzecz duchowieństwa¹⁰⁰. Współgrało to z postulatami

⁸⁹ Por.: Noodt B. 2000, s. 361.

⁹⁰ Np.: Sumowski M. 2012, s. 70–76, 82–85.

⁹¹ Handfesten. 1921, nr 189.

⁹² AP Gdańsk, 369,1/117, s. 9.

⁹³ Kubicki R. 2012, s. 38; Kubicki R. 2020a, s. 86.

⁹⁴ Księga Ławnicza. 2018a, nr 507.

⁹⁵ Kubicki R. 2011, s. 18; Kubicki R. 2020a, s. 127.

⁹⁶ Sumowski M. 2019, s. 37–42. Zabezpieczeniem takim mógł być własny majątek, prebenda lub zobowiązanie do utrzymania, wystawione przez osobę trzecią.

⁹⁷ Bullarium. 1998, nr 195.

⁹⁸ Kubicki R. 2018, s. 38; Kubicki R. 2020a, s. 86.

⁹⁹ Por.: Rutt Allik K. 1997, s. 197–198.

¹⁰⁰ BG PAN, Ms. 1383, k. 51v: *Item es soll auch niemandes in seinem letzten willen erblich unbewegliche güter mönchen, nonnen noch priestern zum testamentt bescheidenn*; por.: Maciejewski T. 1997, s. 72; Tandecki J. 2014, s. 72; Tandecki J. 2018, s. 317–318. W ramach projektu „Normowanie miejskiej rzeczywistości w Toruniu w średniowieczu i wczesnej nowożytności” (NCN SONATA, nr 2016/21/D/HS3/02697), kierowanego przez dr Julię Możdżeń, trwają obecnie prace nad edycją tego wilkierza.

pospólstwa z czasu rewolty w tymże roku, gdy domagano się zakazu zapisywania miejskich działek klerowi¹⁰¹.

Poszukując powiązań duchownych i świeckich z perspektywy testamentów, należy przyjąć się również aktom ostatniej woli członków kleru¹⁰². Dla terenu Prus nie zostały one jeszcze opracowane i stanowią dezycydat badawczy. Wstępne rozpoznanie pozwala jednak na wyciągnięcie pewnych wniosków. Z perspektywy miejskiej testamenty kleru należałoby podzielić na dwie kategorie. Pierwszą stanowią akty ostatniej woli duchownych, którzy zrobili karierę kościelną i funkcjonowali poza społecznością miejską, a w swoich testamentach wymieniali mieszczan. Drugą były testamenty sporządzane przez przedstawicieli kleru miejskiego. O ile w odniesieniu do pierwszych dysponujemy częściowo opublikowaną bazą źródłową, o tyle testamenty niższych duchownych są wciąż słabo rozpoznane¹⁰³.

Testamenty kanoników, ze względu na ich zasobny majątek i szerokie kontakty, są aktami bardzo rozbudowanymi, a każdy mógłby być przedmiotem odrębnej, szczegółowej analizy¹⁰⁴. Warto jednak zwrócić uwagę na wybrane legaty. Dla prezentowanego tu tematu kluczowe są w nich wątki miejskie, zwłaszcza odnoszące się do miejsca pochodzenia testatorów. W odniesieniu do powiązań osobistych wyraźnie zauważalne są tu związki rodzinne. Arnold Huxer, elblązanin i kustosz kapituły warmińskiej, w testamencie z 1445 r. wymienił wielu swych bliskich¹⁰⁵. Poczytał zapisy dla siostry Katheriny, zakonnicy w Królewcu, a także dla brata Alberta i jego żony Dorothy oraz dla czwórki ich dzieci: Alberta, Arnolda, Dorothy i Cristiny. Obdarował też dzieci tej ostatniej: Johanna Walraben, Katherine, Cristinę i Elisabeth. Nadaniami wyróżnieni zostali też inni krewni: Werner Medderich, wikariusz warmiński i późniejszy kanonik¹⁰⁶, Barbara — żona jego krewniaka Nicolausa Kumren z Torunia oraz Elisabeth ze Świecia. Kustosz przewidział również legat pieniężny dla Barbary, córki zmarłego Paula Huxera, gdy ta wyjdzie za mąż. Wymienione zapisy miały postać głównie ruchomości (np. srebrne naczynia, stroje). Medderich natomiast miał otrzymać księgi, zapewne w związku z jego karierą kościelną, którą być może wspierał testator. Linie powiązań Huxera, którym dał wyraz w testamencie, w znacznej mierze pokrywały się z liniami genealogicznymi. Być może na tej samej płaszczyźnie należałoby rozpatrywać powiązania z mieszkańcami rodzinnego miasta, także sytuujące się w kategorii pierwotnych relacji. Duchowny uczynił choćby zapis dla Anny, wdowy po Gerku Dameraw z Elbląga, ofiarowując jej 3 grzywny i czarno płaszcz. Świadkiem jego ostatniej woli był zaś inny elblązanin, Nicolaus Glogaw, określony w źródle jako „familiaris” duchownego. Kanonik obdarował go 5 grzywnami i przedmiotami codziennego użytku.

Rodzinne powiązania ujawniły się wyraźnie także w testamencie innego kustosza warmińskiego, pochodzącego z Braniewa Thomasa Wenera (1498 r.)¹⁰⁷. Wśród licznych egzekutorów

¹⁰¹ Buława J. 1971, s. 46. Wśród postulatów znalazła się również wyraźna obawa o wspomniane wyżej nakłanianie umierających mieszczan do legatów na rzecz kościołów i kleru (s. 45), zob.: Kubicki R. 2011, s. 8, przyp. 8.

¹⁰² Zarys prawnego aspektu sporządzania testamentów przez świeckich duchownych w: Wray S.K., Cossar R. 2012, s. 63.

¹⁰³ Na marginesie niniejszych rozważań chciałbym zgłosić postulat dalszych kwerend pod tym kątem w materiale niepublikowanym. Brak tu miejsca na szczegółowe analizy wszystkich odnalezionych dotychczas aktów ostatniej woli duchownych, wyższych i niższych. Poza wzmiankowanymi poniżej, warto wspomnieć o testamentach: Friedricha Salendorfa z 1448 r. (AAWO, Dokumenty Kapituły, T. 25; odpis aktu w: AAWO, Archiwum Biskupie, Eh 163; biogram w: Borawska T. 1996e, s. 212) oraz Lorenza Blumenaua z 1474 r. (OBA, nr 16480; biogram w: Borawska T. 1996b, s. 23–24). Wzmianki o innych testamentach kleru: Kubicki R. 2019, s. 325–326; Kubicki R. 2020a, s. 21–22; Kubicki R. 2020b, s. 239–240.

¹⁰⁴ Por.: Nodl M. 2010, s. 160.

¹⁰⁵ Domcustos. 1891, s. 126–131; biogram w: Borawska T. 1996c, s. 98–99.

¹⁰⁶ Biogram w: Borawska T. 1996d, s. 165–166.

¹⁰⁷ Das Testament. 1885, s. 54–59; biogram w: Borawska T. 1996g, s. 270–271; zob. też: Wojtkowski J. 1961, s. 355–375.

aktu ostatniej woli duchowny wymienił m.in. dwóch swoich krewnych, również braniewian: medyka Caspara — profesora jego macierzystej uczelni w Lipsku oraz Mathiasa Geidę — wikariusza warmińskiego i dziekana kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście¹⁰⁸, który studiował w Lipsku w czasie, gdy Thomas Werner był tam profesorem¹⁰⁹. Względy edukacyjne były ważnymi czynnikami determinującymi postanowienia testatora wobec najbliższych. Duchowny połowę swoich ksiąg ofiarował braniewskim franciszkanom, opatrując legat warunkiem, aby mógł z nich korzystać do śmierci wspomniany Mathias Geida. Werner wyraził również troskę o przyszłość synów Philipa, zapewne swojego brata. Wspominał ich kilkakrotnie, licząc na podjęcie przez nich nauki. Ponadto, o ile zechcieliby zostać duchownymi, to oni mieli objąć wikarie ufundowane przez niego w miejscowym kościele parafialnym. Gdyby jednak nie wybrali kariery kościelnej, prebendy miały być przekazane osobom pochodzącym z Braniewa. Werner nadanie to ściśle wiązał ze studiami. Na ten cel ufundował dwa stypendia dla bratanków lub innych braniewian¹¹⁰, które obejmowały pokrycie kosztów trzech lat nauki w Chełmnie i sześciu w Lipsku, aż do uzyskania magisterium. Wspomnianym krewnym testator legował też liczne ruchomości¹¹¹.

Duchowny podkreślił również swoje przywiązanie do miasta pochodzenia. Na egzekutorów testamentu wyznaczył m.in. burmistrza Sandera i jednego z rąjców braniewskich. Pierwszy z nich miał być jedną z osób odpowiedzialnych za rozdysponowanie legatów warmińskiego kustosa w Prusach i został przez niego obdarowany wyrobami ze srebra. Relacje testatora z przedstawicielami miejskich władz również mogły mieć podłoże rodzinne. Thomas Werner sam był synem burmistrza, zaś jego matka pochodziła z rodu Trumczmanów, którego członkowie zasiadali we władzach miejskich Braniewa¹¹².

Odniesienia do relacji rodzinnych pojawiały się również w aspekcie kommemoratywnym. Tak było w przypadku innego kanonika warmińskiego i plebana toruńskiego Hieronymusa Waldaua (1495 r.)¹¹³. Wikaria ufundowana przez niego w testamencie miała służyć zbawieniu jego samego oraz jego bliskich — rodziców, rodzeństwa i innych krewnych¹¹⁴. Wspominany już Thomas Werner również wymienił w testamencie swoich zmarłych rodziców, braci i siostry, a także dziadków ze strony matki oraz ojczyma¹¹⁵. Wyraził jednocześnie wdzięczność dla rodzeństwa swej matki, od którego uzyskać miał wiele dobrodziejstw za życia i po ich śmierci (*a quibus multa beneficia percepi tam in vita quam post mortem eorum*). Niewykluczone, że sam otrzymał od nich pewne dobra w testamentach. Arnold Huxer wspominał o legacie, który otrzymał od swego zmarłego krewnego, Gerharda Rothe, kanonika warmińskiego¹¹⁶.

W przypadku mieszczan wymienianych w testamentach duchownych mamy do czynienia głównie z wątkami rodzinnymi. Dlatego należy je rozpatrywać szczegółowo w kontekście biograficznym. Zwłaszcza w przypadku osób, co do których nie określono stopnia pokrewieństwa, albo nie wzmiankowanych jako krewni.

Interesującym aspektem testamentów duchowieństwa są częste nadania dla służących. Praktyka ta jest znana z testamentowych legatów osób świeckich¹¹⁷. W tym przypadku problem jest jednak istotny z powodu podejrzliwości, jaką wywoływały kontakty kleru z kobietami.

¹⁰⁸ Biogram w: Birch-Hirschfeld Triller A. 1999, s. 15.

¹⁰⁹ Prussia scholastica. 1895, s. 86, 92, 176, 177–178.

¹¹⁰ Zob.: Wojtkowski J. 1961, s. 362.

¹¹¹ Zob.: Wojtkowski J. 1961, s. 361.

¹¹² Zarówno przedstawiciele rodzin Wernerów, jak i Trumczmanów reprezentowali Braniewo na zjazdach stanów pruskich, Skowrońska-Kamińska R. 2007, s. 109–110.

¹¹³ Sumowski M. 2014, s. 63–81.

¹¹⁴ Księga długów. 1969, nr 157.

¹¹⁵ Das Testament. 1885, s. 55, 58.

¹¹⁶ Domcustos. 1891, s. 128.

¹¹⁷ Zob.: Kubicki R. 2012, s. 38–39; por.: Baur P. 1989, s. 202–205.

Znalazło to odzwierciedlenie w statutach synodalnych ryskiej prowincji kościelnej z 1428 r., które za nieważne uznawały testamenty duchownych posiadających nałożnice¹¹⁸.

Tymczasem nadania dla kobiet uwzględniane są w testamentach kleru. Lucas, duchowny z Sępopola, zapisał pracującej u niego Annie 6 grzywien. Ponadto pewnej Gertrud zamierzał przekazać jeden „dobry dzban”¹¹⁹. Z kolei Nicolaus Schwichtenberg, oficjał gdański, w testamencie z 1518 r. wymienił kilka zatrudnionych u niego kobiet. W stosunku do jednej z nich, Anny, kapłan zaznaczył, że zapisane jej 10 grzywien powinno posłużyć do uzyskania lepszego miejsca w szpitalu¹²⁰. W ten sposób zabezpieczył ją na starość. Dość nietypowy wydaje się natomiast testament duchownego toruńskiego, Paula Ulrici. Akt jego ostatniej woli, sporządzony w 1497 r., wymienia kucharkę Evę jako współtestatorkę¹²¹. Duchowny i kobieta razem zapisać dom, w którym mieszkali, na rzecz ołtarza Korony Cierniowej w kościele świętojańskim. Trudno jednak wyrokować o stopniu tej relacji, szczególnie w kontekście wspomnianej nieufności.

Stosunki duchownych ze służbą determinowały codzienne kontakty, które mogły przerodzić się w trwałe więzi, znajdujące późniejszy wyraz w testamentach. Georg Zinke, pleban w Kętrzynie, w testamencie z roku 1517 wymienił trójkę służących¹²². Kucharka Katherina otrzymała 3 grzywien, sukno, poduszkę, mięso, cynowe naczynia i jałówkę. Służącej Gertrud duchowny przekazał mięso, małe łóżko, poduszkę, sukno, pszenicę, 1 grzywnę oraz starą czarną suknię. Martin, stary pacholek otrzymał zaś *1 jungen braunen clepper*. Zapisy te duchowny opatrzył informacją, że opiekowali się oni kapłanem podczas ciężkiej choroby (*Item Meinem gsinde dye mich In meiner schweren krankheitt gewartet haben*), która zapewne skłoniła go do spisania aktu ostatniej woli. Fakt skomentowania tych legatów przez testatora wskazuje na relację opartą na wdzięczności i współdzieleniu losów, być może kluczowych czynników powiązań kleru ze służbą.

W tym kontekście warto również przyrzeć się testamentowi toruńskiego notariusza, Johanna Furste z 1449 r. Zawarte w nim zapisy dla kucharki stanowią jego znaczną część, zaraz po nadaniu dla kościoła św. Jakuba, w którym Johann chciał być pochowany¹²³. Notariusz podkreślił, że Agnithe Erlenitczynne służyła mu przez 22 lata i powinna otrzymać po jednej grzywnie za każdy rok pracy. Zanotował, że do tej pory nie uregulował zobowiązania wobec niej, w związku z czym zapisał jej nowy surdut oraz nakrycie łóżka z poszewką. Nadanie to odczytać można w świetle norm statutów synodalnych (warmińskich z lat 1449 i 1497)¹²⁴, w których polecano coroczne regulowanie zobowiązań wobec służących, aby po śmierci duchownego, zwłaszcza plebana, nie mogli oni żądać pieniędzy od jego następców. Agnithe otrzymała ponadto inne rzeczy z gospodarstwa domowego — najlepszą parę prześcieradeł, najlepszą poduszkę, poduszkę na krzesło, ręcznik, obrus, płaszcz kąpielowy, dzbany, dwie pary cynowych misek, mosiężny kocioł i dwa kociołki do gotowania ryb, które sama wybierze. Johann Furste wspominał też, że kobieta ma w swojej izbie skrzynię, której zawartość jest jej własnością. Ten zapis koresponduje z kolei z inną normą statutową, nakazującą sporządzanie inwentarza dóbr wszystkich mieszkańców domu duchownego, aby po jego śmierci nie domagali się nienależnych im ruchomości¹²⁵. Testator wyraźnie zadbał więc o zabezpieczenie praw kucharki. Służąca wyłania się z testamentu jako osoba bliska duchownemu.

¹¹⁸ Constitutiones synodales. 1899, kol. 318; Statuty Synodalne. 2010, s. 286.

¹¹⁹ OBA, nr 29020.

¹²⁰ Haßba. 1926, s. 86; por.: Możejko B. 2010, s. 147; Długokęcki W. 2011, s. 136.

¹²¹ AP Toruń, Kat. I, nr 2603; Tandecki J. 2018, s. 320. Testament niewykorzystany w biogramie duchownego: Sumowski M. 2012, s. 235.

¹²² OBA, nr 21281, k. 1v; edycja w: Biskup R., Sumowski M. 2020, s. 414.

¹²³ Księga Ławnicza. 1973, nr 2305; Tandecki J. 2014, s. 82–83; Tandecki J. 2018, s. 326–327; biogram duchownego w: Sumowski M. 2012, s. 153–155.

¹²⁴ Constitutiones synodales. 1899, kol. 20, 33; Statuty Synodalne. 2010, s. 20, 32.

¹²⁵ Constitutiones synodales. 1899, kol. 20, 33; Statuty Synodalne. 2010, s. 20–21, 32.

Rozważyć należy również finansowy charakter niektórych opisywanych tu powiązań. Są one dobrze widoczne w cytowanym powyżej testamencie Georga Zinke. Kętrzyński pleban, poza szeregiem nadań, dokonał podsumowania swej sytuacji majątkowej poprzez sporządzenie wykazu zaciągniętych długów oraz dłużników, którzy byli mu winni pieniądze¹²⁶. Pleban nie uregulował choćby należności wobec Hansa Kochwicza (30 grzywien będących kapitałem czynszu) i rady miejskiej (8 grzywien za cegły). Długi wobec Georga wynosiły natomiast od 0,5 do 6 grzywien, z czego niektóre stanowiły zobowiązania czynszowe. O tego typu relacjach informują głównie inne źródła pisane, choćby księgi ławnicze. Jak jednak wynika z przytoczonego przykładu, również testament może być przydatny w tym zakresie.

Na bazie testamentów warto przeanalizować też związki między członkami kleru w obrębie miasta. Wyżej wzmiankowane testamenty kanoników są świadectwami umiejscowienia ich szerokiach sieciach takich powiązań. W odniesieniu do podejmowanego tu tematu kluczowa jest jednak optyka miejska, a tę reprezentowali raczej przedstawiciele niższego duchowieństwa. Wzajemna obecność kleru miejskiego w testamentach pozwala obserwować go jako grupę społeczną połączoną osobistymi więziami. Pod tym względem szczególnie ważne są legaty dla bractw kapłańskich, przewidziane w testamentach duchownych. Dla członków kleru były one wszak naturalnymi grupami odniesienia. Były to zapewne bractwa działające w miejscu posiadania prebendy, ale niekiedy również w rodzinnym mieście. Bracia gdańskiej konfraterni otrzymali choćby zapis od tamtejszego duchownego, Petera Sachsendorffa (w 1456 r.)¹²⁷. Inny kapłan gdański — Gregor Kopperbart, również uczynił legat dla braci (1487 r.)¹²⁸. Wspominany już Lucas z Sępopola przekazał tamtejszemu bractwu łóżko¹²⁹. Georg Zinke zapisał natomiast bractwu część swego księgozbioru oraz piwo¹³⁰. Z kolei w cytowanym powyżej testamencie Arnolda Huxera uwzględniono nadanie dla bractwa kapłańskiego w Elblągu¹³¹. Oba rodzaje legatów dla konfraterni połączył pochodzący z Chojnic, a działający w Gdańsku Nicolaus Blume, najpewniej duchowny. Rentę, którą zakupił w Młodym Mieście Gdańsku w 1445 r., ofiarował w części bractwom kapłańskim w Głównym Mieście Gdańsku oraz w rodzinnych Chojnicach¹³². Natomiast Nicolaus Schwichtenberg przewidział legaty dla bractw w Gdańsku oraz w Tczewie¹³³.

W testamentach sporządzanych przez reprezentantów kleru inni duchowni występowali zarówno w roli egzekutorów, jak i odbiorców nadań. Z 1426 r. pochodzi testament Jacoba, kaznodziei w gdańskim kościele mariackim i kapelana, w którym uwzględniono tamtejszego plebana, Andreasa Slommowa, wyznaczonego na egzekutora ostatniej woli testatora¹³⁴. Slommow miał zadecydować o rozdysponowaniu majątku Jacoba, z wyjątkiem pewnych nadań dewocyjnych i dyspozycji dla krewnych. Jako świadkowie zarejestrowani zostali też kaznodzieje świątyni parafialnej i kościoła św. Jerzego. Testament ten z jednej strony prezentuje powiązania ze zwierzchnikiem, w tym przypadku z plebanem, z drugiej zaś sugeruje związki w środowisku gdańskich kaznodziejów. Sami plebani również wzmiankowali w testamentach duchownych z podległych im parafii. Georg Zinke wymienił dwóch swoich kapelanów — Georga Bendella i Martina Sostha, a także wikariusza Silvestra Achzenichta. Dwóch z nich było też świadkami jego ostatniej woli¹³⁵.

¹²⁶ OBA, nr 21281, k. 2r; edycja w: Biskup R., Sumowski M. 2020, s. 414–415.

¹²⁷ AP Gdańsk, 300D/82, nr 51.

¹²⁸ Bötticher E. 2013, s. 376.

¹²⁹ OBA, nr 29020.

¹³⁰ OBA, nr 21281, k. 1v; edycja w: Biskup R., Sumowski M. 2020, s. 414.

¹³¹ Domcustos. 1891, s. 131.

¹³² Księga Rady. 2008, nr 138.

¹³³ Haßba. 1926, s. 85, 86, 93; Długokęcki W. 2011, s. 135–136.

¹³⁴ Günther O. 1917, s. 150–152.

¹³⁵ OBA, nr 21281, k. 1r, 2r; edycja w: Biskup R., Sumowski M. 2020, s. 413, 415.

Role te często pełnili duchowni służący w tej samej świątyni, dla których również przewidywano zapisy. Obaj egzekutorzy aktu ostatniej woli duchownego gdańskiego, Petera Sachsen-dorffa (z 1456 r.), byli wikariuszami w kościele św. Katarzyny; jeden z nich otrzymał ornat testatora¹³⁶. Podobne powiązania można zauważyć w cytowanym już testamencie Lucasa z Sępopola¹³⁷. Świadcami aktu byli: pleban Herman oraz Johann Manicke i Valentin Schneck, zapewne kapłani¹³⁸. Dwaj ostatni znaleźli się też w gronie obdarowanych. Pierwszemu Lucas zapisał suknię podróżną, drugiemu zaś suknię brązową. Ponadto Clemens, prawdopodobnie pleban w Sząbruku¹³⁹, miał otrzymać suknię czarną, zaś mnich Martin Haberbock 5 grzywien.

Linie powiązań między duchownymi dobrze ilustruje wspomniany już kilkakrotnie testament Nicolausa Schwichtenberga z 1518 r.¹⁴⁰ Jego egzekutorami było trzech kapłanów: Christoph Suchten¹⁴¹, Johann Croweke i Peter Bressen, a poza tym Georg Barow. Suchten był następcą Schwichtenberga na plebanii kościoła świętojańskiego, a Croweke kapelanem testatora, dzięki poręczeniu którego uzyskał święcenia siedem lat wcześniej¹⁴². Kapłan musiał być blisko związany ze Schwichtenbergiem, który poczynił dla niego zapisy licznych ruchomości, ustanowił go również kapelanem w ufundowanej przez siebie kaplicy. Z kolei Peter Bressen był prezbiterem w kościele świętojańskim. On również otrzymał drobne nadania. W omawianym testamencie uwzględniono także innych przedstawicieli kleru. Wśród nich Alberta Bischofa, plebana kościoła św. Katarzyny¹⁴³. Z kolei wikariusz w kościele mariackim, Heinrich Gorm, który był notariuszem i spisywał testament, miał otrzymać dożywotnie mieszkanie w domu duchownych kościoła świętojańskiego, ufundowanym przez testatora. Czterech duchownych było też świadkami aktu.

Relacje między przedstawicielami kleru można dostrzec też w zakresie memorii. Wspomniany Johann Furste uczynił zapis na rzecz szpitala śś. Piotra i Pawła w Toruniu, aby modlono się za duszę Johanna Fyols i jego rodziców¹⁴⁴. Podobnie jak testator, był on duchownym z Nowego Miasta Torunia, obaj też w podobnym czasie studiowali w Lipsku¹⁴⁵. Modlitewne zobowiązanie nałożone na szpital dobrze wpisuje się we wspólne losy duchownych.

Testamenty kleru wskazują również na istnienie środowiska intelektualnego, w dużej mierze tworzonego przez miejskich kapłanów. Wspomniany już Schwichtenberg zapisał plebanowi kościoła świętojańskiego bogaty księgozbiór, z którego ten mógł korzystać do końca życia, po czym miała go przejąć biblioteka parafialna¹⁴⁶. Obserwację kręgu intelektualnego testatora umożliwia z kolei dyspozycja testamentowa notariusza toruńskiego Johanna Jodoka z 1454 r.¹⁴⁷ Egzekutorami jego testamentu byli lekarz Johann Craft¹⁴⁸ i Konrad Bitschin, znany pisarz gdański i chełmiński¹⁴⁹. Ten ostatni miał objąć też fundowaną przez testatora wikarię. Proces fundacji został jednak zakończony dopiero kilkanaście lat później¹⁵⁰. Jako wykonawca

¹³⁶ AP Gdańsk, 300D/82, nr 51; por.: Możejko B. 2010, s. 137–138.

¹³⁷ OBA, nr 29020.

¹³⁸ Podobnie jak w przypadku samego testatora, przynależność do duchowieństwa sugeruje używanie w stosunku do nich określenia *dominus*.

¹³⁹ Określany jako *herr zcu Schonenbruche*.

¹⁴⁰ Haßba. 1926, s. 84–94; Możejko B. 2010, s. 147–149; Długokęcki W. 2011, s. 135–137.

¹⁴¹ Biogram w: Borawska T. 1996f, s. 241.

¹⁴² Kujawski W. 1999, s. 102, 105, 109.

¹⁴³ Biogram w: Borawska T. 1996a, s. 21–22.

¹⁴⁴ Księga Ławnicza. 1973, nr 2305.

¹⁴⁵ Biogram w: Sumowski M. 2012, s. 182–183.

¹⁴⁶ Haßba. 1926, s. 89–90.

¹⁴⁷ Urkundenbuch. 1885, nr 611.

¹⁴⁸ Biogram w: Ruciński R. 2002, s. 42–43.

¹⁴⁹ Biogram w: Wenta J. 1994, s. 439–441.

¹⁵⁰ Księga długów. 1969, nr 130. Por. Oliński P. 2008, s. 451–452.

ostatniej woli Johanna Jodoka wystąpił wówczas Konrad Gesselen, również duchowny, znany intelektualista i jeden ze znajomych testatora¹⁵¹. Znał on również Johanna Crafta i był powiązany z Dorotheą Armknecht, z której przedwcześnie zmarłym synem studiował¹⁵².

Na koniec powrócę do kwestii rozróżnienia roli dewocyjnej i osobistej kleru występującego w testamentach. Jest ona pochodną ogólnego problemu społecznego różnicowania na duchownych i świeckich oraz jego wpływu na relacje¹⁵³. W odniesieniu do kleru nie sposób tego zagadnienia rozpatrywać w oderwaniu od religijnego podłoża, zwłaszcza w kontekście omawianych źródeł¹⁵⁴. Sam cel ich spisania miał ściśle religijne konotacje, a większość legatów przekazywano *pro anima*, dla zbawienia duszy¹⁵⁵. Powstaje pytanie, na ile testament, ze względu na swą specyfikę, rzeczywiście świadczy o pobożności testatora¹⁵⁶. Zasadniczo jego narracja osadzona była w kontekście dewocyjnym, co narzuca określoną perspektywę interpretacyjną. A ona wskazywałaby na przynależność do stanu duchownego jako główną przyczynę obecności kleru w mieszczkańskich testamentach. Jednak powiązania widziane z perspektywy testamentu mieszczkańskiego, choć zdominowane przez jeden, religijny wymiar związków, sygnalizują również inne płaszczyzny stosunków. Zarysowują się choćby powiązania rodzinne, finansowe oraz przyjacielskie. Relacja pomiędzy duchownym a świeckim obserwowana przez pryzmat testamentu zachodziła na dwóch poziomach jednocześnie: personalnym, dotyczącym konkretnych osób oraz religijnym, odnoszącym się do związanych z kultem funkcji duchownych. W odniesieniu do wzajemnych powiązań zachodziłoby tu sprzężenie zwrotne. Relacja o charakterze religijnym mogła być przedłużeniem osobistej i odwrotnie, istniejący związek osobisty mógł nabierać religijnych konotacji. Pod względem społecznym przynależność do duchowieństwa była często wtórna w stosunku do przynależności do mieszczaństwa.

Powyższe rozważania pozwalają potraktować testament jako dobre źródło do badania powiązań społecznych, zarówno w odniesieniu do jednostki, jak też grupy. Badane akty ostatniej woli sygnalizują wyróżnione przez Wolfganga Reinharda typy związków: pokrewieństwo (*Verwandschaft*), ziomkostwo (*Landsmannschaft*), przyjaźń (*Freundschaft*) i patronat (*Patronage*)¹⁵⁷. Ich znaczenie polega jednak przede wszystkim na informowaniu o istnieniu relacji, bez przesądzania o jej charakterze. Testamenty zarysowują linie związków, ale o ich szczegółach mówią dopiero wówczas, gdy bliżej rozpoznamy kontekst każdego z nich. Nie stanowią tym samym źródła samoistnego, ale mogą być znakomitą punktem wyjścia do takich badań.

Adres autora:

dr Marcin Sumowski

Instytut Historii i Archiwistyki

Wydział Nauk Historycznych

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ul. Bojarskiego 1

87-100 Toruń

m.sumowski@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8012-1627>

¹⁵¹ Zob.: Ruciński R. 2001, s. 37–49.

¹⁵² Zob.: Sumowski M. 2012, s. 145–146, 194–196.

¹⁵³ Problem ten jest kluczowym zagadnieniem przygotowywanej do druku dysertacji.

¹⁵⁴ Na znaczenie indywidualnych wyborów w zapisach dewocyjnych, w tym dla duchownych, zwrócił uwagę Kubicki R. 2011, s. 12.

¹⁵⁵ Zob.: Wray S.K., Cossar R. 2012, s. 67–68.

¹⁵⁶ Wray S.K., Cossar R. 2012, s. 70.

¹⁵⁷ Za: Radzimiński A. 1996, s. 244.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

- AAWO [Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie], Dokumenty Kapituły, t. 25.
 AAWO [Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie], Archiwum Biskupie, Eh 163.
 AP Gdańsk [Archiwum Państwowe w Gdańsku], 300, 43/2b; 300D/82, nr 51; 368/I, nr 95, 130; 368/II, nr 65, 80, 82, 89, 91, 117; 368/III, nr 27, 35; 369, 1/117.
 AP Toruń [Archiwum Państwowe w Toruniu], Kat. I, nr 938, 1019, 1037, 1309, 2510, 2603.
 BG PAN [Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk], Ms. 1383.
 OBA [Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX HA., Ordensbriefarchiv], nr 16480, 21281, 29020.
 OF [Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX HA., Ordensfolianten], nr 87.

Źródła i opracowania publikowane:

- Baur Paul. 1989. *Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz*, Sigmaringen.
- Birch-Hirschfeld Triller A. 1999. *Geida Maciej*, [w:] *Słownik Biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. J. Guzowski, Olsztyn, s. 15.
- Biskup Radosław, Sumowski Marcin. 2020. *The Micro-World of a Town Clergyman. The Will of the Rastenburg Parish Priest Georg Zinke († 1517) and the Inventory of his Parish*, [w:] *Studies on the Military Orders, Prussia, and Urban History: Essays in Honour of Roman Czaja on the Occasion of his sixtieth Birthday/ Beiträge zur Ritterordens-, Preussen- und Städteforschung. Festschrift für Roman Czaja zum 60. Geburtstag*, red. J. Sarnowsky, K. Kwiatkowski, H. Houben, L. Pósan, A. Bárány, Debrecen, s. 405–424.
- Boockmann Hartmut. 1983. *Leben und Sterben im mittelalterlichen Göttingen. Über ein Testament des 15. Jahrhunderts*, „Göttinger Jahrbuch”, 31, s. 73–94.
- Borawska Teresa. 1996a. *Bischof Albert*, [w:] *Słownik Biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn, s. 21–22.
- Borawska Teresa. 1996b. *Blumenau Wawrzyniec*, [w:] *Słownik Biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn, s. 23–24.
- Borawska Teresa. 1996c. *Huxer Arnold*, [w:] *Słownik Biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn, s. 98–99.
- Borawska Teresa. 1996d. *Medderich Werner*, [w:] *Słownik Biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn, s. 165–166.
- Borawska Teresa. 1996e. *Salendorf Fryderyk*, [w:] *Słownik Biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn, s. 212.
- Borawska Teresa. 1996f. *Suchten Krzysztof*, [w:] *Słownik Biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn, s. 241.
- Borawska Teresa. 1996g. *Werner Tomasz*, [w:] *Słownik Biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn, s. 270–271.
- Böhmische Bürgertestamente. 2017. *Böhmische Bürgertestamente des 15. Jahrhunderts*, wyd. T. Krzenck, Marburg.
- Bötticher Eberhard. 2013. *Historisch Kirchen Register der grossen Pfarckirchen in der Rechten Stad Dantzig S. Marien oder von alters Unser Lieben Frawen genant, auß allen derselben Kirchen Büchern und andern Chroniken und alten Schriften zusammen getragen*, [w:] *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen Register“ von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung/Kronika kościoła Mariackiego w Gdańsku. „Historisches Kirchen Register” Eberharda Böttichera (1616). Transkrypcja i analiza*, oprac. Ch. Herrmann, E. Kizik, Köln–Weimar–Wien, s. 341–714.
- Bullarium. 1998. *Bullarium Poloniae*, t. VI: 1447–1464, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, współpr. P. Szczaniecki, M. Kowalczyk, Romae–Lublin.
- Buława Józef. 1971. *Walki społeczno-ustrojowe w Toruniu w I połowie XVI wieku*, Toruń.

- CDW. 1864. *Codex Diplomaticus Warmiensis*, Bd II: 1341–1375, wyd. C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz.
- CDW. 1874. *Codex Diplomaticus Warmiensis*, Bd III: 1376–1424, wyd. C.P. Woelky, Braunsberg–Leipzig.
- Constitutiones synodales. 1899. *Constitutiones synodales Warmienses, Sambianses, Pomesanienses, Culmenses necnon provinciales Rigenses*, red. F. Hipler, Brunsbergae.
- Czarciński Ireneusz. 1993. *Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu*, Toruń.
- Długokęcki Wiesław. 2011. *W sprawie późnośredniowiecznych testamentów gdańskich*, „Zapiski Historyczne”, t. 76, z. 3, s. 115–139.
- Domcustos. 1891. *Domcustos Arnold Huxer und sein Testament vom 8. Januar 1445*, „Pastoralblatt für die Diocese Ermland”, 23, nr 11, s. 126–131.
- Gutzzeit Emil Johannes. 1966. *Das Testament des Matz Berenfelde aus dem Jahre 1505*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 30, s. 425–431.
- Günther Otto. 1917. *Andreas Slomow und Johannes Zager in den Handschriften der Danziger Marienbibliothek*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 57, s. 141–159.
- Handfesten. 1921. *Handfesten der Konturei Schlochau*, oprac. P. Panske, Danzig.
- Haßbargen Hermann. 1926. *Das Testament des Danziger Offiziäls Nikolaus Schwichtenberg*, „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins”, 25/4, s. 78–94.
- Hirsch Theodor. 1843. *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig*, Danzig.
- Koczerska Maria. 2001. *Testament kanonika tarnowskiego i plebana parafii Wszystkich Świętych w Krakowie*, [w:] *Ludzie, Kościół, wierzenia: studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze — wczesna epoka nowożytna)*, red. W. Iwańczak, S.K. Kuczyński, Warszawa, s. 237–254.
- Kowalczyk Maria. 2003. *Testament biskupa krakowskiego Floriana z Mokrska*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 41, s. 65–70.
- Księga długów. 1969. *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Toruń.
- Księga Ławnicza. 1973. *Księga Ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450)*, wyd. K. Ciesielska, Warszawa–Poznań.
- Księga Ławnicza. 1993. *Księga Ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456)*, wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, cz. 2: 1444–1456, Toruń.
- Księga Ławnicza 2012. *Księga Ławnicza Miasta Nowego nad Wisłą (1416–1527)*, wyd. K. Mikulski, W. Nowosad, Toruń.
- Księga Ławnicza. 2018a. *Księga Ławnicza Starego Miasta Torunia (1479–1515)*, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, cz. 1: 1479–1501, Toruń.
- Księga Ławnicza. 2018b. *Księga Ławnicza Starego Miasta Torunia (1479–1515)*, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, cz. 2: 1502–1515, Toruń.
- Księga Rady. 2008. *Księga Rady Młodego Miasta Gdańska 1400, 1404–1455 [1458–1459]*, [w:] *Księgi Młodego Miasta Gdańska 1400–1455 [1458–1459]*, wyd. K. Kopiński, P. Oliński, Toruń.
- Kubicki Rafał. 2006. *Testamenty elbląskie z XIV–początków XVI w. — charakterystyka wraz z listą testatorów w układzie chronologicznym*, „Rocznik Elbląski”, R. 20, s. 199–208.
- Kubicki Rafał. 2010a. *Kultura materialna w testamentach elbląskich z XV–początku XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LVIII, nr 2, s. 197–210.
- Kubicki Rafał. 2010b. *Pielgrzymki w testamentach mieszczan elbląskich w XV–początkach XVI wieku*, [w:] *Z dziejów średniowiecza. Pamięci profesora Jana Powierskiego (1940–1999)*, red. W. Długokęcki, Gdańsk, s. 179–188.
- Kubicki Rafał. 2011. *Formy pobożności w mieście późnośredniowiecznym w świetle zapisów na rzecz Kościoła i biednych w testamentach elbląskich (XV–początek XVI wieku)*, „Zapiski Historyczne”, t. 76, z. 2, s. 7–26.
- Kubicki Rafał. 2012. *Mieszkańcy Elbląga w świetle piętnastowiecznych testamentów*, „Rocznik Elbląski”, R. 24, s. 25–43.

- Kubicki Rafał. 2015. *Seelbad (balnea animarum) — uwagi na temat praktyki stosowania pobożnej fundacji w Prusach Krzyżackich i Prusach Królewskich do początku XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 80, z. 1, s. 7–20.
- Kubicki Rafał. 2016. *W trosce o zbawienie — testamenty kupców Gdańska i Elbląga z drugiej połowy XV i początku XVI wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski”, R. 31, z. 1, s. 111–128.
- Kubicki Rafał. 2018. *Testamenty mieszkańców Elbląga z drugiej połowy XV w.*, „Rocznik Elbląski”, R. 28, s. 37–50.
- Kubicki Rafał. 2019. *Dwa przekazy źródłowe dotyczące testamentów z terenu władztwa zakonu krzyżackiego w Prusach (podszpitalnika w Pasłęku z 1453 r. i prokuratora w Lochstädt z około 1476 r.)*, „Studia z Dziejów Średniowiecza”, t. 23, s. 325–337.
- Kubicki Rafał. 2020a. *Testamenty elbląskie. Studium z dziejów miasta i jego mieszkańców w późnym średniowieczu*, Gdańsk.
- Kubicki Rafał. 2020b. *The will as a legal instrument in the dominion of the Teutonic Order and in Royal Prussia until the early 16th century*, [w:] *Studies on the Military Orders, Prussia, and Urban History: Essays in Honour of Roman Czaja on the Occasion of his sixtieth Birthday/ Beiträge zur Ritterordens-, Preussen- und Städteforschung. Festschrift für Roman Czaja zum 60. Geburtstag*, red. J. Sarnowsky, K. Kwiatkowski, H. Houben, L. Pósan, A. Bárány, Debrecen, s. 233–245.
- Kujawski Witold. 1999. *Wykazy święconych z najstarszej księgi akt działalności biskupów wrocławskich (Kurozwęckiego i Przerębskiego — lata 1496–1511)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 72, s. 23–112.
- Löschin Gotthilf. 1837. *Beiträge zur Geschichte Danzigs und seiner Umgebungen. Meistens aus alten Manuscripten und selten gewordenen Druckschriften*, H. 1, Danzig.
- Lozowski Piotr. 2012. *O pożytkach z kwantyfikacji w badaniach nad średniowiecznymi testamentami. Uwagi o książce Beaty Możejko*, „Rozrachunek z życiem doczesnym. Gdańskie testamenty mieszczańskie z XV i początku XVI wieku”, *Gdańsk–Sopot 2010*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 209, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, R. 72, s. 227–236.
- Maciejewski Tadeusz. 1997. *Wilkierze miasta Torunia*, Poznań.
- Mikulski Krzysztof. 1997. *Struktura etniczna mieszkańców i status społeczny ludności pochodzenia polskiego w Toruniu od końca XIV do połowy XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, R. 63, s. 111–129.
- Możejko Beata. 2010. *Rozrachunek z życiem doczesnym. Gdańskie testamenty mieszczańskie z XV i początku XVI wieku*, Gdańsk.
- Nodl Martin. 2010. *Średniowieczny testament jako anomalia*, [w:] *Dom, majątek, klient, sługa. Manifestacja pozycji elit w przestrzeni materialnej i społecznej (XIII–XIX wiek)*, red. M.R. Pauk, M. Saczyńska, Warszawa, s. 149–160.
- Noodt Birgit. 2000. *Religion und Familie in der Hansestadt Lübeck anhand der Bürgertestamente des 14. Jahrhunderts*, Hamburg.
- Nowak Zbigniew. 1997. *Schwichtenberg Mikołaj*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 4, red. Z. Nowak, Gdańsk, s. 185–186.
- Oliński Piotr. 2008. *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń.
- Oliński Piotr. 2010. *Społeczne uwarunkowania zapisów testamentowych w średniowiecznym Elblągu*, [w:] *In memoriam honoremque Casimiri Jasińskiego*, red. J. Wenta, P. Oliński, Toruń, s. 181–192.
- Piowarczyk Elżbieta. 2010. *Legaty testamentowe „ad pias causas” w XV-wiecznym Krakowie. Z badań nad pobożnością miejską*, Kraków.
- Prussia scholastica. 1895. *Prussia scholastica: Die Ost- und Westpreussen auf den mittelalterlichen Universitäten*, gesammelt v. M. Perlbach, Braunsberg.
- Radziwiński Andrzej. 1996. *Związki rodzinne duchowieństwa kapitul katedralnych w Polsce średniowiecznej jako czynnik awansu i kariery na tle porównawczym*, [w:] *Genealogia. Rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. A. Radziwiński, J. Wroniszewski, Toruń, s. 241–258.

- Das Rößeler Pfarrbuch. 1937. *Das Rößeler Pfarrbuch. Aufzeichnungen der Kirchenväter an der Pfarrkirche zu Rößelin den Jahren 1442 bis 1614*, red. G. Matern, A. Birch-Hirschfeld, Braunsberg.
- Ruciński Robert. 2001. *Konrad Gesselen. Przykład kariery uczonego w średniowiecznym Toruniu*, „Rocznik Toruński”, R. 28, s. 37–49.
- Ruciński Robert. 2002. *Craft Jan*, [in:] *Toruński Słownik Biograficzny*, red. K. Mikulski, t. 3, Toruń, s. 42–43.
- Rutt Allik K. 1997. *Revaler Testamente aus dem 15. Jahrhundert. Das Testament des Revaler Bürgers Gerd Satzem (1491)*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung”, 46/2, s. 178–204.
- Simson Paul. 1918. *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd 4: *Urkunden bis 1626*, Danzig.
- Skowrońska-Kamińska Renata. 2007. *Posłowie wielkich miast pruskich w latach 1411–1454*, Malbork.
- Sowina Urszula. 1991. *Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIX, nr 1, s. 3–25.
- Sowina Urszula. 2002. *Testament pewnego kniecia. Przyczynek do badań nad relacjami międzypaństwowymi w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buško, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Możdziej, Wrocław–Praha, s. 209–214.
- Statuty Synodalne. 2010. *Statuty Synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezkańskie, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*, przeł. J. Wojtkowski, Olsztyn.
- Sumowski Marcin. 2012. *Duchowni diecezjalni w średniowiecznym Toruniu. Studium prozopograficzne*, Toruń.
- Sumowski Marcin. 2013. *Kler diecezjalny w społeczeństwie średniowiecznego Torunia — przyczynek do badań nad funkcjonowaniem duchowieństwa miejskiego epoki*, [w:] *Kościół i duchowieństwo w średniowiecznej Polsce i na obszarach sąsiednich*, red. A. Radziwiński, R. Biskup, Toruń, s. 167–196.
- Sumowski Marcin. 2014. „*Ego Jeronimus Waldaw...*”. *O tożsamości późnośredniowiecznego plebana toruńskiego*, „Zapiski Historyczne”, t. 79, z. 1, s. 63–81.
- Sumowski Marcin. 2018. „*Pastor et oves*” — *Parish Priest in Late-Medieval Prussian Town*, „*Quaestiones Mediae Aevi Novae*”, t. 23, s. 343–377.
- Sumowski Marcin. 2019. *Święcenia duchowieństwa w późnośredniowiecznych Prusach*, „Roczniki Historyczne”, R. 85, s. 27–89.
- Szacka Barbara. 2003. *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa.
- Sztompka Piotr. 2010. *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków.
- Tandecki Janusz. 2014. *Die mittelalterlichen Thorner Bürgertestamente als Ego-Dokumente*, [w:] *Selbstzeugnisse im polnischen und deutschen Schrifttum im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit (15.–18. Jahrhundert)*, red. R. Skowrońska, H. Flachenecker, R. Czaja, S. Roszak, J. Tandecki, Toruń, s. 65–83.
- Tandecki Janusz. 2018. *Kilka uwag na temat toruńskich testamentów mieszczańskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, [w:] *Wokół metodyki archiwalnej. Księga dedykowana prof. Wiesławie Kwiatkowskiej w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, M. Zmudziński, Toruń, s. 307–327.
- Das Testament. 1885. *Das Testament des Dr. Thomas Werner vom 2. December 1498*, „*Pastoralblatt für die Diocese Ermland*”, 17, nr 5, s. 54–59.
- Testamenty. 2017. *Testamenty z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 roku*, oprac. A. Bartoszewicz, K. Mrozowski, M. Radomski, K. Warda, red. A. Bartoszewicz, Warszawa.
- Toeppen Max. 1872. *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, H. 2, Danzig.
- Urkundenbuch. 1885. *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, Bd I, oprac. C.P. Woelky, Th. 1, Danzig.
- Wenta Jarosław. 1994. *Konrad Bitschin*, [w:] *Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 2, Gdańsk, s. 439–441.
- Wojtkowski Julian. 1961. *Kustosz warmiński — Tomasz Werner z Braniewa (†1498) i jego księgozbiór*, „*Komunikaty Mazursko-Warmińskie*”, nr 3, s. 355–375.

- Wólkiewicz Ewa. 2000. *Testament Anny Isenecher jako źródło do badań mikrohistorycznych. Próba ustalenia kręgu towarzyskiego śląskiej mieszczańki z XIV wieku*. „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Zeszyty Historyczne”, z. 6, s. 385–399.
- Wray Shona Kelly, Cossar Roisin. 2012. *Wills as primary sources*. [w:] *Understanding Medieval Primary Sources. Using historical sources to discover medieval Europe*, red. J.T. Rosenthal, London–New York, s. 59–71.
- Wysmulek Jakub. 2015. *Testamenty mieszczań krakowskich (XIV–XV wiek)*, Warszawa.
- Zielińska Katarzyna. 1986. *Więzi społeczne na Mazowszu w połowie XVII wieku w świetle testamentów konsystorza pułtuskiego*. „Przegląd Historyczny”, t. 77, z. 1, s. 45–59.

Clergymen in burghers' testaments — burghers in clergymen's testaments.
Last wills as a source for research on relationships
(Prussia, 15th–early 16th c.)

The article explores testaments as a source helpful in researching social relationships in the Middle Ages, in particular in tracing relationships between clergymen and lay persons on the basis of their inclusion in last wills.

The author notes methodological problems connected with using this category of sources, resulting from their scarcity and their laconic reference to the relationships in question. Therefore, following the postulate of the Czech researcher Martin Nodl, he looks at the available testaments from the perspective of microhistory, carefully investigating the context of each document.

The issue of relationships is discussed on three planes. The first one concerns clergymen in burghers' last wills, i.e. parish priests who were present during the writing of last wills, members of brotherhoods who witnessed them, those who were bequeathed legacies, and confessors. Clergymen were also mentioned in last wills as the testator's relatives, which was very important in connection with inheritance, especially of fixed property. The second plane concerns burghers mentioned in clergymen's testaments. In the case of higher-rank clergymen from towns, those were usually relatives. Other persons connected with the testator were also frequently mentioned, especially servants who were left some legacies. The third plane concerns relationships between clergymen, as priests were often included in the last wills of other priests.

It can be concluded that the this type of documents can only serve as a starting point in investigating the topic in question. Relationships between those social groups should be researched on the basis of other kinds of written sources as well, taking into consideration wide biographical, social and cultural contexts.

Proofread by
Izabela Szymańska